

"SINTAKSIS SATHDA ZIDDIYATNING IFODALANISHI"

Guljahon Alijonova Ilhomjon qizi

Andijon davlat universiteti. Lingvistika yo'nalishi 2 kurs magistri

Annotatsiya: Sintaksisning asosiy birligi gap ekanligi. Gap fikrni shakllantirish, ifodalash va bayon qilishning asosiy vositasi, muayyan tilning qonun-qoidalari asosida shakllangan sintaktik birligi ekanligi. Funktsional belgisi – kommunikativlik, soʻz va soʻz birikmasiniki esa nominativlik ekanligi. A.Nurmonov, Sh.Iskandarova: gap til va nutq birliklariga boʻlinishi kerak. Til birligi uchun – gap, nutq birligi – jumla.

Kalit so'zlar: Sintaksis, so'z, so'z birikmasi, grammatik shakl, sintaksis sath, ziddiyat.

Gap yoki gap modeli jumlaning tipiklashtirilgan grammatik shakli, jumla esa uning muayyan vaziyat bilan bogʻlangan nutqiy koʻrinishidir. Gap modeli aniq jumlar gavdalanishi, jumla esa shu gap modelining nutqda turlicha namoyon boʻlishidir. Gap modeli yashash shakliga koʻra ijtimoiy, jumla esa xususiy belgiga ega. Gapning boshqa sintaktik birliklardan predikativlik belgisi orqali farqlanishi. Gapni kommunikativ birlik sifatida shakllantiruvchi vosita predikativlik ekanligi. A.Nurmonov, Sh.Iskandarova: oʻrik gulladi va oʻrikning gullashi. Birinchisida predikativlik bor, ikkinchisida yoʻq. Predikativlikning shaxs (son), zamon, mayl, tasdiq-inkor maʼnolari va bu maʼnolarni ifodalovchi shakllar yigʻindisidan tashkil topishi. U gapning asosiy grammatik kategoriyasi boʻlib, u tasdiq, inkor, modallik (mayl), zamon, shaxs, son kategoriyalari sintezidan iboratligi. V.V.Vinogradov: predikativlik faqat gap boʻlaklari oʻrtasidagi aloqa bilan bogʻlik emas, bu xodisa ayrim boʻlaklarga boʻlinmay, butun bir gapga xos: Jim! Issiq tipidagi sintaktik qurilmalarda xam predikativlik mavjud. Bunday gaplarda u modallik, zamon va shaxs kategoriyalari orqali ifodalanadi. Ayrim tilshunoslar ega va kesimni bosh boʻlaklar, qolgan boʻlaklarni ikkinchi darajali boʻlaklar deb hisoblashligi. Asos: har bir gapdan maʼlum hukm anglashiladi. Hukm doimo subʼekt va predikatning munosabatidan iborat. subʼektga ega, predikatga kesim mos keladi. Qolgan gap boʻlaklari shu ikki konstitutiv birlikdan biriga bogʻlanib, informatsiya xajmini kengaytiradi. Ikkinchidan, gapning asosiy belgisi predikativlik ekan, predikativ asos boʻlgan ega va kesim gapning konstitutiv birliklari (bosh boʻlaklar) boʻladi. Anʼanaviy tilshunoslik: har kandy gap tarkibida ega-kesim munosabati yotadi. Qolgan boʻlaklar ikkinchi darajali va ular gap mazmunini kengaytiradi. Gap boʻlaklarini belgilashda bosh mezon sintaktik birliklarning tobe aloqasi sanalishi. Bu aloqaga kirishmagan sintaktik birliklar gap boʻlaklari doirasidan chetda qolishi. Munosabat logikasiga asoslangan tilshunoslikda har qanday gapning mazmuniy asosi kesim hisoblanishi. [1] Gap boʻlaklari muayyan

sintaktik pozitsiyada bo‘lib, tayanch nuqta hisoblanuvchi kesimga (predikatga) bog‘lanishi. Tilshunoslik tarixida bir cho‘qqili nazariyaning (kesim) yuzaga kelishi bilan ana shunday markaz rolini kesim o‘ynashi haqidagi fikr keng tarqalganligi. Har qanday gap shakl va mazmun birligidan iborat bir butunlik ekanligi. Gapning sintaktik strukturasi sintaktik shakllar (gap bo‘laklari) dan iboratligi. Gapning semantik tuzilishi: -propozitiv; -modal; -kommunikativ uzvdan iboratligi. [Propozitsiya semantik tushuncha tarzida inson ongida aks etgan borliqdagi predmet va hodisalar o‘rtasidagi munosabat, borliqning muayyan vaziyati ekanligi]. Tilshunoslikda ko‘pchilik mutaxassislar gap semantikasida o‘z ifodasini topgan ob‘ektiv mazmuni propozitsiya atamasi orqali ifodalashi.

A. Nurmonov, Sh. Iskandarova: O‘zaro munosabatda bo‘lgan predmet, hodisa, xususiyat, xarakter va h.k. birligidan tashkil topgan ob‘ektiv borliqning alohida elementlar majmui gapning denotati hisoblanadi. Gap denotati bo‘lgan alohida elementlar ko‘pchilik adabiyotlarda vaziyat (situatsiya) atamasi bilan nomlanadi. Har qanday vaziyat turli elementlarning o‘zaro munosabatidan tashkil topgan bir butunlik - sistemadir. Til birligi sifatidagi gapning shakli deganda, predikativlikni ifodalovchi minimal birlik, ya‘ni predikativ shakldagi predikat, uning mazmuni deganda esa predikativlikning mazmuniy uzvlari: temporallik (zamon ma‘nosi), personallik (shaxs ma‘nosi) kabilar tushuniladi. Hozirgi davrda o‘zbek tilining barcha sathlari bo‘yicha ilmiy-tadqiqot ishlari mavjudligi. Oliy ta‘lim tizimida talabalar uchun darslik va qo‘llanmalar yaratilganligi. Ularda o‘zbek tilining fonetikasi, morfemikasi, so‘z yasalishi, leksikologiyasi, morfologiyasi va sintaksis yuzasidan izchil ma‘lumotlar berilganligi.

Til birliklari orasidagi munosabat, paradigma, paradigmatic qator, sintagmatik aloqa, sintaktik aloqa, ierarxiya, lisoniy ziddiyat, noto‘liq ziddiyat, darajali ziddiyat, teng qiymatli ziddiyat, ziddiyatning kuchli a‘zosi, ziddiyatning kuchsiz a‘zosi, binar ziddiyat, ternar ziddiyat. Til va nutq birliklari orasidagi muhim farqlardan yana biri til birliklarining tanlanishga imkon beradigan paradigmalarda, nutq birliklarining esa tanlanish asosida birin – ketinlikda birlashadigan hosilalar - sintagmalarda voqe bo‘lishidir. Lisoniy birliklar bir-birini eslatib turish xossasiga ega. Masalan, [a] fonemasi [o] fonemasini, [u] fonemasi [o‘] fonemasini, [i] fonemasi [e] fonemasini eslatadi. Lekin [a] fonemasi dabdurustdan [q] yoki [g‘] fonemasini eslatmaydi. Chunki ular ikki tizim – unli va undosh tizimiga kiradi. Bir-birini eslatuvchi birliklar umumiy o‘xshash belgilarga ega bo‘ladi. Masalan, kelishik shakllarining umumiy belgisi “so‘zni so‘zga bog‘lash”, ammo ular farqli belgilarga ham ega bo‘lvi shart, ya‘ni qaratqich kelishigi otni otga, tushum kelishigi otni fe‘lga bog‘laydi. Yoki unli fonemalar “sof ovozga egalik” umumiy belgisi ostida birlashadi. Ammo ular farqli belgilarga ham ega: [a] lablanmaganlik, [o] lablanganlik farqlovchi belgilariga ega. Umumiy belgilari asosida birlashgan va bir-birini taqozo etadigan, ammo har bir

o‘ziga xos belgilari bilan boshqasiga qarama-qarshi turuvchi lisoniy birliklar tizimi p a r a d i g m a deyiladi. Paradigmani tashkil etuvchi birliklar paradigma a‘zolari deb yuritiladi. Paradigmada kamida ikkita a‘zo va ular bir lisoniy sathga mansub bo‘lishi shart. Bir paradigma a‘zolari orasidagi o‘zaro munosabat paradigmatic munosabat deyiladi. Chunonchi, otlarning egalik affiksleri orasidagi paradigmatic bog‘lanishni ko‘raylik. Paradigma qatorida olti affiks bo‘lib, ularning har biri “narsa – buyumning shaxsga qarashlilik” ma‘nosi ostida birlashadi. [2]Ayni vaqtda ularning har biri o‘zining xususiy ma‘nosiga ega, ya‘ni ma‘lum predmetning birlik yoki ko‘plikdagi shaxs turlaridan aynan biriga qarashlilikni ifodalash bilan bir-biridan farq qiladi va shu jihatdan o‘zaro oppozitiv sanaladi:

[- im]-[- imiz]

[- ing]- [- ingiz]

[- i]-[- lari]

Paradigmatic bog‘lanish fonema, morfema, leksema, konstruktsiya kabi til birliklarini kishi xotirasida “zanjirsimon” tarzda ushlab turadi. Natijada ulardan birining eslanishi u bilan bog‘langan boshqa birliklarni yodga tushiradi, shu yo‘l bilan til birliklarining xotirada dastlabki kichik sistemalarga uyushuvi ta‘minlanadi. Lisoniy birliklar tizimining qaysi lisoniy sathga mansubligiga ko‘ra fonetik, leksik, morfologik, sintagmatik paradigmalar farqlanadi. F.de Sossyurning talqini bo‘yicha sintagmatik aloqa, avvalo, til birliklarining yotiq chiziq bo‘yicha birin-ketin o‘zaro bog‘lanib munosabat hosil etishidir. Sintagmatik aloqa lisonda ham, nutqda ham mavjud bo‘ladi. Chunki sintagmatik aloqaga kirishish qobiliyati, imkoniyati til birliklarida mujassamlangan bo‘ladi. Chunonchi, predmetlikni ifodolovchi leksema son kategoriyasi morfemalari bilan sintagmatik aloqaga kirisha oladi, lekin [- roq] morfemasi bilan xuddi shunday aloqaga kirisha olmaydi. Shuningdek, [kel -] fe‘li nisbat, mayl, zamon kabi kategoriyalarning morfemalari bilan sintagmatik aloqa hosil qila oladi, lekin otlarga mansub son va egalik morfemalari bilan bog‘lana olmaydi. Qoshimcha va o‘zaklarda bo‘lgani kabi lug‘aviy birliklarda ham o‘ziga xos qo‘shnichilik (sintagmatik) munosabatlari mavjud. Lug‘aviy birliklarning o‘zaro qo‘shnichilik munosabatlariga kirishishlari uchun ular orasida ma‘no o‘xshashligi, aloqadorligi, mantiqiy bog‘lanish bo‘lishi shart. Masalan, “temir qoshiq” birikmasini olaylik. Bunda “qoshiq” so‘zi biror moddadan yasalgan narsani, “temir” esa shu moddani bildirib keladi. So‘zlar ifodalagan ma‘nolar orasida ham mantiqiy, ham ijtimoiy bog‘lanishlar mavjud. Ushbu birikmada lug‘aviy birliklar o‘z ma‘nosida qo‘llangan. Ammo “temir iroda” birikmasida qo‘llanilgan “temir” so‘zi ko‘chma ma‘no kasb etgan. Buning sababi shundaki, “iroda” biror moddadan bo‘lmaydi. “Temir iroda” so‘z birikmasidagi qo‘shnichilik munosabati g‘ayrioddiy, tasodifiy munosabatdir. Ko‘rinib turganidek, sintagmatik munosabat nutqda ro‘yobga chiqsa ham, bunday munosabatga ega bo‘lish imkoniyati til birliklarida mujassamlangan

bo'ladi. Sintagmatik aloqani sintaktik aloqadan farqlash lozim. Sintagmatik aloqa keng tushuncha. [3] Sintagmatik va sintaktik aloqa butun – bo'lak munosabatidir. Boshqacha aytganda, sintaktik aloqa sintagmatik aloqaning bir ko'rinishidir. Sintagmatik aloqa barcha til birliklariga xos ketma-ket bog'lanish bo'lsa, sintaktik aloqa so'z va gaplarning hokim – tobelik munosabatidir. Til birliklari orasida paradigmatic (o'xshashlik), sintagmatik (qo'shniçilik) munosabatlar bilan bir qatorda ierarxik (pog'onali) munosabatlar ham farqlanadi. Bunday munosabatda til birliklari o'zaro butun – bo'lak, tur – jins aloqalari bilan bog'langan bo'ladi. Masalan, morfologik sathda qaratqich kelishigi bir o'tni ikkinchi ot yoki harakat nomiga bog'lashga xizmat qiladi, shu bilan u kelishiklar guruhiga kiradi, kelishiklar so'zlarni bir-biriga bog'lovchi vositalar sifatida ko'makchilar bilan birgalikda tobe so'zni hokim so'zga bog'lovchi vositalar guruhiga kiradi. Tobe so'zni hokim so'zga bog'lovchi kelishiklar va ko'makchilar bog'lovchi va egalik kategoriyasi bilan birgalikda so'zlarni bir-biriga bog'lovchi vositalar sirasiga mansub bo'ladi. Leksik sathda [o'simlik], [daraxt], [tol] lug'aviy birliklari quyidagi ierarxik munosabatda turadi: [tol] anglatgan ma'no va tushunchasiga ko'ra [daraxt] ma'no tarkibiga, [daraxt] esa [o'simlik] ma'nosining tarkibiga kiradi.

Biz yuqorida paradigmatic munosabatlar haqida gapirib, paradigma a'zolari o'zaro ziddiyatda turadi, deb ta'kidlagan edik. Endi lisoniy ziddiyat va uning turlari haqida qisqacha so'z yuritaylik.

A'zolari orasidagi munosabatlarga ko'ra ziddiyatlar:

a) noto'liq (privativ);

b) darajali (gradual);

d) teng qiymatli (ekvivalent) kabi turlariga bo'linadi. Noto'liq ziddiyatda a'zoldan biri ziddiyat belgisiga ko'ra ijobiy boshqasi betaraf munosabatda bo'ladi. Masalan, [qo'chqor] va [qo'y] leksemalariga murojaat qilaylik. [qo'chqor] so'zining ma'no tarkibidagi "erkaklik" belgisi doimiy, o'zgarmas, [qo'y] so'zi esa urg'ochi qo'yni atab keladi. Ammo ba'zan [qo'y] so'zi "urg'ochilik" ma'nosini yo'qotib "erkak qo'yni ham atab kelishi mumkin. Demak [qo'chqor] va [qo'y] noto'liq ziddiyatida ziddiyat belgisi "erkaklik" dir. Bu belgi [qo'chqor] so'zida ifodalangan, shuning uchun u ziddiyatning kuchli a'zosi sanaladi. [qo'y] so'zida esa ifodalanmagan, shuning uchun u ziddiyatning kuchsiz a'zosi. Ziddiyatning kuchli a'zosi (barqaror, o'zgarmas) musbat alomati (+) bilan, kuchsiz a'zosi nol (0) belgisi bilan beriladi. Bunday misollarni [tovuq] va [xo'roz]; [o'g'il] va [bola] leksemalari misolida ham tushuntirish mumkin. Ushbu noto'liq ziddiyatda turuvchi [tovuq], [bola] leksemalari betaraf munosabatda, [xo'roz] va [o'g'il] leksemalari ijobiy, barqaror, o'zgarmas munosabatda turadi. Noto'liq ziddiyat tilning barcha sathlarida mavjud. [4]

Xulosa:

Masalan, morfologiyada leksemalarni umumiy grammatik ma'nolariga ko'ra mustaqil va nomustaqil leksemalarga bo'lish privativlik asosida amalga oshiriladi. Bunda "lug'aviy ma'no ifodalay olmaslik" noto'liq ziddiyatning belgisi bo'lib, ziddiyatda mustaqil leksemalar belgilanmagan, kuchsiz a'zo bo'lsa, nomustaqil leksemalar belgisi, kuchli a'zo sifatida nomoyon bo'ladi. Chunki nomustaqil leksemalar barqarorlik, o'zgarimaslik belgilariga ega. Mustaqil leksemalar o'zgaruvchan xususiyatga ega bo'lib, ba'zan yordamchi leksemalar o'rnida ham kela oladi. Bunga yarim ko'makchilar, yarim bog'lovchilarni misol keltirish mumkin. Darajali ziddiyat a'zolari kamida uchta bo'lib, bir belgining o'sib borishiga ko'ra a'zolar qator hosil qiladi. Darajali ziddiyat ham tilning barcha sathlarida uchraydi. Masalan, fonetikada unli fonemalar tilning ko'tarilish darajasiga ko'ra ziddiyat hosil qiladi: [o]~ [o']~ [u]. Leksikada [tuzuk] ~ [durust]~ [yaxshi]~ [ajoyib], [shivirla]~ [pichirla]~ [ayt]~ [gapir]~ [baqir]~ [hayqir], morfologiyada [harakat nomi] ~ [sifatdosh] ~ [ravishdosh] (fe'lnini o'zgalash darajasiga ko'ra belgisi asosida) kabi darajali ziddiyatlar hosil qilinadi. Teng qiymatli ziddiyatda ikki a'zo o'ziga xos xususiyatiga ko'ra qarshilantiriladi. Masalan, jarangli va jarangsiz undoshlar; oq va qora:men va sen, ona va ota kabi bir-biriga qarama-qarshi ma'noli so'zlar birligi teng qiymatli ziddiyatda turadi. Ziddiyatlar a'zolari miqdoriga ko'ra ikki a'zoli (binar) va uch (ko'p) a'zoli (ternar) ziddiyatlarga bo'linadi. Noto'liq teng qiymatli ziddiyatlar binar va darajali ziddiyat ternar ziddiyat deyiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ne'matov H. Rasulov R. O'zbek tili leksikologiyasi Toshkent-2009[1]
2. Ne'matov H. O'zbek tilida nofonologik sathlar .Nomzodlik dissertatsiyasi Toshkent-2002[2]
3. Safarova R. Leksik semantik munosabatning turlari. Toshkent-2014[3]
4. Nurmonov A. Struktur tilshunoslik: ildizlari va yo'nalishlari. –Andijon. 2012[4]